

Kırım ve Kazan Tatar İlâhilerinde Ortak Vasıflar

Güzel Tuymova*

Kırım ve Kazan Tatarlarının geleneksel müzik ve şiirsel kültürünü incelediğinde onların ortaklığını gösteren temel özellikler meydana çıkar. Bu konunun incelenmesi ayrıca Kazan ve Kırım Tatarlarının ilâhiler örneğinde ilgiyi uyandırıyor.

Kazan ve Kırım Tatarlarının ilâhilerin ortaklığı ilk önce söylenen şiirsel metinler derecesinde gösterilir. Örneğin, Süleyman Çelebi'nin "Mevlid-i şerif. Vesiletun necat», Yunus Emre'nin "Divan", Muhammed Çelebi'nin "Muhammediye", Süleyman Bakırgani'nin "Ahırzaman kitabı", Utız-İmâni'nin "Munacat" v.s.

Birçok Türki müslümanların kültürlerinde yaygın esaslar arasında Halyatiya tarikatına ait olan Osmanlı sufi şair Süleyman Çelebi'nin "Mavlid-i şerif" eseridir. Türk, Kırım ve Kazan tatarları halkların kültürlerinde sağlamlaşan bu eser, onların İslami geleneklerinin ayrılmaz bir kısmı oldu. Bu olayı onların çağdaş dini adetlerini ifade etmektedir.

Diğer müslümanların geleneklerindeki gibi Kırımlıların da dini geleneklerine göre doğum, sünnet, nikâh, vefat, cenaze töreni v.s. önemli olaylarında S. Çelebi'nin "Mavlid" eseri okunur. Mavlid'in bu kullanımı gayet açık bir şartta anlatılabilir. Mavlid yayıldıkça müslümanlar için özel bir anlama gelmeye başlar. Peygamberimize ithaf edilen şiirsel adamalar, mavlidler ile birlikte yerel dillerde bestelenmeye başlıyor ve Muhammed Peygamberimizin

*Güzel Tuymova, Tataristan Bilimler Akademisi, halkbilim araştırmacısı, Kazan.

doğum gününe dair “Mavlid al-nabi” söylenip, İslami toplumunun başka olaylara da doğum, sünnet, nikâh, vefat, cenaze töreni v.s. gibi olaylara ithaf edilip söylenmeye başlıyor.

Çelebi'nin “Mavlid” eserin şöhreti, onun bir sürü folklor varyantlarının meydana çıkmasına neden oldu, bunu Kırım tatarları tarafından söylenen “Mavlid” metinleri ispat ediyor (2). Başka eserlerinden bazı ilave kısımları hariç, Çelebi'nin orijinal yazarı metni söyleyen Kırım tatarları ile karşılaştırıldığında Kazan tatarlarının kültüründe Çelebi'nin metni “Maulid kitabı” eserine kısmen dâhil olunmuştur. Bu eser farklı yazarları metinleri parçalarından, bu parçaların folklor varyantlarından bile ibarettir. Çelebi'nin metni bazı zamanlarda Kazan tatarlarının dini geleneğinin bir kısmı olduğunu “Mavlid” eserinin kısmen saklanmış olan müzik ve şiirsel metinler ispatlamaktadır (2). Onların arasında örneğin, “Emine hanım – Mohammed anası”, “Merhaba”.

“Mavlid” eserini diğer müslümanlar tarafından söyleme geleneklerine göre, Kazan tatarlarının “Mavlid” eseri ancak “Maulid - bayram”ında - Peygamberimizin doğum gününde okunuyordu. M. Şamsutdinova'nın malûmatlarına göre “Mavlid - bayram”ını kutladığında Kazan tatarları başka kitaplarını da besteye okuyorlardı. Örneğin: M. Çelebi'nin “Muhammediye”, A. Yasavi'nin “Hikmetleri”, “Badavam”, “Tâki acep”, “Kisekbaş”, Peygamberimize ithaf edilen münacatlar, kasideler (10, s. 152). Kazan tatarları arasında farklı yazarların “Mavlid”leri vardı, bununla birlikte Mısır şairi Al-Busiri'nin (1298 öl.) (10, s. 152) “Burda” kasidesidir.

Kazan tatarları ile karşılaştırıldığında, Kırım tatarları “Mavlid - bayram”ını o kadar geniş kutlamıyorlar ve sadece Mavlid ayında Peygamberimiz Muhammed'e ithaf edilen ilâhiler beste ile okunuyor¹.

Kırım tatarlarının her zaman Allaha hitap ettiğinde Çelebi'nin “Mavlid” eseri okunuyorsa, Kazan tatarları arasında “Mavlid” eseri şimdi o kadar popüler değildir ve sadece “Maulid - bayram”ını kutlandığında söylenilebilir.

Tatarlar tarafından söylenen şiirsel metinler arasında Yunus Emre'nin tanınmış Divanından parçaları vardır. Y.Emre'nin şiirleri başka İslami halkların şiirlerine büyük bir etkiyi bırakmıştır. Böylece, ilâhilerini Kırım hanı Mehmed Geray IV Sofu (1674 öl.) da besteliyordu (1, s. 26).

Kazan tatarlarının medreselerinde diğer yazarların metinleri ile birlikte Yunus Emre'nin eserlerinin okunması Kazan tatarlarının kültüründe “dini şiir” ya da söyleme özelliğini göz önüne alırken “dini ilâhi” olarak tercüme edilen “ilâhi-beyit” janrının olduğunu ispatlıyordur.

Ayrıca ilâhinin özel formu - onun söyleme tarzı, ayinlerdeki önemi - başka İslam geleneklerinde böyle gibi ilâhilerin ortaya çıkmasına sebep olabi-

¹ 2003 ve 2004 yıllarında keşif seferlerinde yazılan bilgiler: Eski Kırım, Sudak ve Karasuvbazar ilçeleri.

lirdi. Yazılı profesyonel şüirlerin örnekleri halki özelliklerini edinerek yayılmıştı, bundan dolayı yazarların isimleri bazen unutulmuştu. Bu eserlerin esasında yeni müzik ve şüirsel folklor metinleri sık sık ortaya çıkıyordu.

İlâhi janını, Karaçay-Balkar halkının dini şarkılarını ilk yazan Dudaları Aysandır'ın (XVIII y.) (7, s. 36) – sözümona “zikirle” ile de karşılaştırabiliriz. “Zikir” dini şarkılarını Meçilani Kâzim (1945 öl.) (4, s. 107) de balkarca yazmıştı. Böyle benzerlik nazmı söyleme özgü olan çeçen ve inguşlar kültürlerinde de meydana çıkıyor (4, s. 107).

Kazan ve Kırım tatarlarının ilâhilerini karşılaştırıldığında ortak ilâhileri meydana geliyor. Onların arasında, Kırımlılar arasında yayılan Yunus Emre'nin “Şol cennet ırmakları” ilâhisi vardır². Aynı bir metin Kazan tatarları arasında münacat şeklinde söylenen “Allah diyü-diyü” vardır (8, s.9).

Kırım tatarlarının kültürü için özgü olan ilâhiler söyleniyorsa, Kazan tatarlarının kültüründe ise münacat vardır.

Osmanlı şair Muhammad Çelebi'nin “Muhammediye” kitabı Kazan tatarlarının el kitabı olmuştur ve Kul Gali'nin “Kıyssa-i Yusuf” ve Süleyman Bakırganı'nın “Bakırgan kitabı” eserler ile birlikte medreselerde ders kitabı olarak kullanılmıştı. Onun varlığını Kazan tatarlarının kültüründeki şimdiye kadar saklanmış olan kitap nağmeleri ispatlıyorlar. (5, s. 107).

Maalesef, Kırım tatarlarının kültüründe “Muhammediye” kitabı metinlerinin nağmeleri yok gibi sayılır. Ama onların Kırım tatarlarının gelenekliğinde var olduğunu Kırımlılarda saklanan “Muhammediye” kitabı ispatlıyor. Üstelik, soruşturulanlar yaşlı kuşaktan olan Kırımlılar bu metnini bildiğini, ve besteyle okuduklarını belirtiyorlar.

Tatarların ilâhileri kitap metnilerin beste ile söylenmesi eskiden zengin geleneğinin ancak bir kısmıdır. Onlar şüirlerin beste ile okuma geleneğinin oluşturması kaynaklarıdır.

Bugünkü günde ortaçağ müzik ve şüir kültürü başlıca olarak Kırımlılarda mevlit, ilâhi ve münacat, Kazan Tatarlarında ise münacat ve besteyle okunan kitap parçaları gibi şekil ve türlerle temsil edilmiştir. Zaten İslâmiyete ait birçok kitap metinleri bu tarzların sayesinde şu ana kadar gelmiş ve saklanmıştır.

Belirtilen klâsik İslâmi metinlerden başka hem Tatarlar hem de diğer müslüman boyları arasında aşağıdaki eserler de geniş olarak yayılmıştır: “Ahmediye”, “Yusuf ve Züleyha”, “Tahir ve Zöhre”, “Kesik baş”, “Aslıhan ve Kerem”, “Aşiq G'arip”, “Ahırzaman kitabı”, “Tâki acep”, “Kıssas el-Enbiye” v.s.

² Keşif seferleri kayıtları: Sudak ilçesi, Taraktaş köyü, 2003.

Kırım'da gerçekleştirilen keşif seferleri esnasında "Muhammediyye", "Ahmediyye", "Leyle ve Mecnun", "Tahir ve Zöhre" adındaki nağmeleri bilen kişiler pratik olarak bulunmadığına rağmen, Kırımlılar bu kitapların eskiden ataları arasında yaygın olduğunu bildirmektedir. Üstelik, yaşlı kuşaktan olan Kırımlılar, bu kitapları "makammen okuma", "makam ile okuma" veya "ezgiden okuma", yani besteleyerek okuma geleneğinin var olduğunu iddia etmektedirler. Soruşturulanlar, ataların çoğu zaman kadınların akşam toplanarak çeşitli dini kitapları beste ile okuduğunu anlatmışlardır. İşbu kitapların Kırım Tatarları kültüründeki mevcudiyeti hakkında Kırım şairi ve filoloju Bekir Çobanzade de yazmaktadır.

Beste ile okunan metinlerin bugüne kadar saklanmış olduğuna göre, Kazan Tatarlarının halk edebiyatında Ahmet Yesevi'nin "Hikmetleri", "Bakırgan kitabı" ve "Bedavam kitabı" gibi eserler iyice bilinmektedir. Ayrıca bu kitaplar Kazan Tatarlarının medreselerinde ders kitapları olarak kullanılmıştır.

Tatarların makamla okunan metinleri mukayese edilirken belirli nazımların dengeli olarak popüler olmaması görülmektedir. Bu olay, tasavvuf tarikatlarının pratik faaliyeti ile ilgili olabilir.

Bilindiği gibi her sufi tarikatında kolektif olarak hep beraber yapılmış törenlerin öz prensipleri detaylı olarak geliştirilmiştir. Mevlit, naat, ilâhi, mersiye gibi eserlerin okunması kurumun niteliklerine, her tarikatın sema' uygulama strüktürüne bağlıdır. İslâmiyet dünyasında sufi tarikatlarının geniş olarak tanınmış olması, doktrin, düşünce ve törenlerle ilgili olan hususiyetlerin, nihayet müzik ve şiir kompozisyonlarının doğal olarak yayılmasına sebep olmuştur. Sema' esnasında okunan poetik metinlerin tekkelere "dışarıya" sarkması, onların müslüman gelenekleri haline girmesine yardımcı olmuştur. Her ayrı tarikatın özel nitelikleri, etkilediği milletin âdetlerinde kendilerini belli etmektedir. Sırasında ise yöresel etnografik kültürler sayesinde bu bölgenin özelliklerini yansıtan ve yerli ırakları kazanan yeni tasavvuf cereyanları meydana gelmiştir.

Sufi yollarının bugünkü günde bile birçok ulusların dini geleneklerini ciddi şekilde etkilediğini görebilmekteyiz. Örneğin, Kazan Tatarlarının müzik ve şiir sanatı Volga (İdil) bölgesinde Yeseviyye, Nakşibendiyye gibi tarikatların yayılmış olduğunu tasdiklemektedir. İlk önce buna Kazan Tatarları arasında makam ile okunan Ahmet Yesevi'nin "Hikmetler" ve Bakırganı'nın "Ahırzaman kitabı"ndan alınmış nazım metinleri delâlet etmektedir.

Kırım topraklarında çeşitli tasavvuf tarikatları faaliyette bulunmuştur. Bunların arasında İslâmiyet dünyasının diğer bölgelerinden gelen Yeseviyye, Nakşibendiyye, Mevleviyye, Halvetiyye, Gülşeniyye, Celvetiyye, Kadiriyye, bir de Dervaniyye ve Köleçli gibi yerli tarikatlar varmış (9).

Osmanlı Devlet'in Kırım Hanlığı üzerindeki protektorası ile ilgili olarak Kırım'da Osmanlı İmparatorluğu hayatında mühim bir rol oynayan tasavvuf tarikatları üstün olmuştur. Bunların arasında en başta gelen "Osmanlı sultanlarının sarayına yakın olan" Mevlevi tarikatıdır (11, s.191).

Mevlevi Kırım Hanlığında da seçkinler sınıfı anlamını kazanmıştır. Hacı Selim Giray I (1634-1704) "Mevlevi tasavvuf tarikatının üyesi olarak sema'lara mesnevihan yani C.Rumi'nin ünlü "Mesnevi-yi manavi" metinlerini ezberden okuyarak sık sık katılmıştır" (1, s.46).

Böylece, tasavvufun Osmanlı İmparatorluğu'ndan uzanan birçok ipucu, Osmanlı derviş tekkelerinde okunan metinlerin Kırım Tatarlarında gelenek halini almasına sebep olmuştur. Bunun delili, Halvetiyye tarikatının üyesi olan S. Çelebi'ye ait Mevlid şiirinin Kırımlılar tarafından okunmasıdır. Bu sırada bilim adamlarının fikrine göre Yunus Emre eserleri ile ilgili olan Bektaşiyeye tarikatını da anmamız gerekir (11, s.261).

Tasavvuf yollarının Kırım'daki çeşitliği, onların yavaş yavaş birbiri üzerine etki göstererek geleneklerin karışmasına yol açmıştır. Kırım Tatarlarının bugünkü dini adetleri türlü tarikatlara has olan niteliklerin birleşimi olarak görülmektedir.

Kazan Tatarları kültürüne mahsus öğeler başlıca Orta Asya kökenli ise (A.Yesevi ve S.Bakırgani metinleri bunun kanıtıdır), Kırımlıların sanatında ise Küçük Asya ve Kafkasya kültürünün özellikleri yansımaktadır (S.Çelebi, Yunus Emre v.s. eserleri).

İslâmi geleneklerin bir kısmı, sonuçları Tatar kültürünü olumsuz bir tarzda etkileyen 20.nci asrın tarihi olaylarına bağlı olarak dini adetlerle ilgili olmayan şekillerde saklanmıştır.

İslâmiyet dünyasında çok yaygın olan "Yusuf ve Züleyha", "Aslıhan ve Keren", "Aşık G'arip" metinleri Kırım Tatarlarının hatırasında saklanmıştır ve destan, türkü, yır şekillerinde gelmiştir.

Şu anda Kazan Tatarları sanatında "Yusuf kitabı" adı ile bilinen Kul Galı'nın "Kıssa-yi Yusuf" nazımları okunmaktadır. Ayrıca bu eserde işlenen konu "Yusuf-Züleyha" destanı şeklinde de vardır. Kırım Tatarları mirasından farklı olarak Kazan Tatarlarının destan geleneği "Leyle-Mecnun", "Tahir-Zöhre" hikâyelerini saklamıştır. Bu hikâyeler Kazan Tatarları arasında kitap olarak ta yaygın olmuştur. Kazan Tatarlarının çağdaş müzik ve şiir sanatında bu efsaneler, lirik nağmeler şeklinde mevcuttur.

Böylece, Tatarlar arasında terennüm edilen müslüman eserlerinin temelini bulunduran birçok İslâmi nazımlar, zaman geçtikçe müzik ve şiir sanatının geleneksel şekillerinde saklanmıştır.

Kazan ve Kırım Tatarlarının besteye okunan eserleri karşılaştırıldığında hem müşterek terennüm edilen metinler hem de kültürlerin oluşma ve gelişmenin genel yönleri saptanmaktadır. Tatar besteleri analizi sayesinde bir zamanlar var olan ama bugün kaybolan adetleri kısmen canlandırabilir, Orta Çağ döneminde diğer Türk boylarının kültüründe oluşan gelişmeleri izleyebiliriz. Kırım ve Kazan tatarlarına has olan dini adetleri inceleyerek, onların müzik ve şiir sanatını yeniden değerlendirebilmekteyiz.

KAYNAKLAR

- Abdulvaap N. Kratkiy oçerk kırımskotatarskoy literaturı XIII-XIX vv. – Grezi lübvı. Poeziya kırımskih hanov I ih kruga. Simferopol, 2003.
Maulid kitabı. Kazan, 2000.
- Meshidze C. I. Meçilanı Kâzim. – İslam na territorii bıvşey Rossiyskoy imperiyi. Ensiklopedičeskiy slovar. Sost. S.M.Prozorov. Moskva, 1998. Vıpusk 1.
- Meshidze C. I. Çeçeno-İnguşetiya. - İslam na territorii bıvşey Rossiyskoy imperiyi. Ensiklopedičeskiy slovar. Sost. S.M.Prozorov. Moskva, 1998. Vıpusk 1.
- Nigmedzyanov M. Tatarskiye narodniye pesni. Kazan, 1984.
- Sayfullina G. Muzıka Svyaşennogo Slova. Çteniye Korana v tradisionnoy tataro-musulmanskoy culture. Kazan, 1999.
- Uzdenov T.A. Dudalanı Aysandır. - İslam na territorii bıvşey Rossiyskoy imperiyi. Ensiklopedičeskiy slovar. Sost. S.M.Prozorov. Moskva, 1998. Vıpusk 1.
- Han kızı: Mönacatlar. Tözüçese C.G.Zaynullin. Kazan, 1994.
- Çelebi E. Knıga puteşestviy. Moskva, 1961.
- Şamsutdinova M.I. Maulid-bayram u musulman Srednego Povoljya. – Dissertasiya kandidata filosofskih nauk. Kazan, 2001.
- Şimmel A. Mir islamskogo mistisizma. Perevod s angl.yaz. N.I.Prigarınoy, A.S.Rappoport. Moskva, 2000.